

EVOLUȚIA ȘTIINȚEI ȘI DICȚIONARELE EXPLICATIVE ALE LIMBII ROMÂNE

1. Stabilirea exactă a sensului unui cuvânt și rafinarea definiției acestuia odată cu apariția unor informații noi este, trebuie să fie sarcina curentă a lexicografiei, domeniu științific aflat în contact direct cu cititorul, dornic să utilizeze corect vocabulele proprii limbii, să le cunoască semnificația în anumite situații de comunicare, dar și să respecte normele impuse de uzul literar.

Pare însă o întreprindere științifică puțin profitabilă să se discute despre relația existentă între conținutul, respectiv între modul de redactare a definiției unui cuvânt cuprins într-o lucrare lexicografică destinată marelui public și nivelul atins de cunoștințele dintr-un anumit domeniu de activitate științifică.

Ne interesează însă, în această intervenție, definiția lexicografică nu pentru a face o analiză a structurării și a modului de comunicare a informației (lingvistice sau/și enciclopedice) sau pentru o analiză a redactării propriu-zise, ci doar pentru a sesiza existența unor elemente de conținut care trebuie să pună în evidență dezvoltarea, respectiv rafinarea cunoștințelor privind o anumită realitate numită prin cuvântul selectat ca intrare.

Evoluția gândirii științifice intră, desigur, în atenția redactorului lexicograf atunci când procesul de rafinare a modului de cunoaștere sau de percepere a realității are implicații în comunicare, când modifică modul de a gândi sau când, prin generalizare (într-un fel de gândire științifică popularizată), noua informație științifică intră în uz și afectează, în sens pozitiv sau negativ, în cazul unor cunoștințe diferite de cele anterior vehiculate, comunicarea.

S-a întâmplat, în timp, o astfel de transformare în cazul unor elemente lexicale vechi, cum este substantivul **inimă**, din cauza întâlnirii, nu doar în vorbirea curentă, a vechiului cuvânt, moștenit din latină, cu împrumutul neologic, al cărui sinonim este acum *cord*. Explicația și, mai ales, ierarhia sensurilor acestui lexem vechi, parte a fondului principal de cuvinte în toate etapele de evoluție ale limbii române, au trebuit modificate, cu altă ordine a sensurilor într-un dicționar explicativ față de unul istoric și, credem noi, cu o adăugire firească la etimologie a unui neologism, deoarece cuvântul moștenit din lat. *anima* nu a avut inițial sensul științific actual, „organ intern musculos central al aparatului circulator [...]” (după definiția dată în DEX), desemnând, ca în vorbirea populară, „regiunea epigastrică, vecină cu inima; stomacul, pânțele”, alături de „suflet; suflare”.

S-au produs modificări de înțeles și în cazul unor cuvinte mai mult sau mai puțin vechi, inițial împrumuturi de tip neologic, precum **birjă**, care nu mai înseamnă „piață din fața bursei, în care așteptau trăsurile” (DA I, s.v.), ci doar „trăsură de

piață; droșcă” (DEX, s.v.); sau **măscări**, care însemna inițial, în relație directă cu **măscară**, formă populară pentru **mascara**, termen integral cultural, și „a murdări obrazul cu negreală” (DLR, s.v.).

S-a produs însă schimbarea de statut, de definiție și implicit de ierarhie a sensurilor în primul rând în cazul unor neologisme, cel mai adesea termeni științifici și tehnici, pătrunși atât în terminologiile de specialitate, întrucât, o spunea Sextil Pușcariu, „știința este cosmopolită” (Pușcariu 1913, p. XIX), cât și în vorbirea curentă, modelată și modificată curent prin influența exercitată de limba literară, constant înnoită după mode și modele străine.

Geometrie trimite acum, prin semnificații considerate uzuale, la „ramura matematicii care studiază formele și proprietățile corpurilor, precum și raporturile lor spațiale” (cum putem citi în DEX, s.v.), sau „ramură a matematicii care se ocupă cu studiul proprietăților punctelor și ale figurilor din spațiu, precum și al relațiilor lor spațiale” (cum citim în DEXI, s.v.); dar la începuturile sale, inclusiv în spațiul românesc, **gheometria**, numele inițial al științei, era subordonată, după cum indică chiar vechiul împrumut greco-latin, **gheografiei**, domeniu științific cuprinzător, care ilustra ceea ce manuscrisele vremii numeau „gheografia matematică” (alături de „gheografia fizică” și de „gheografia politică”, sintagme terminologice cu semnificație ușor de stabilit de către utilizatorii actuali ai limbii române, datorită instrucției școlare de bază).

Gramatica, știința atât de apropiată de domeniul nostru de activitate, desemnează astăzi, o spune DEX-ul, „ramura lingvisticii care se ocupă cu studiul structurii gramaticale a unei limbi”. Ceea ce dicționarul amintit (ca și DEXI) consideră a fi o extensie a sensului anterior menționat, anume „studiul tuturor elementelor constitutive ale unei limbi”, adică, adăugăm noi, ortografia, fonetica, studiul vocabularului (inclusiv formarea cuvintelor) și chiar retorica și poetica, au făcut însă parte de drept din știința numită, până în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, *gramatică*. Atestă aceasta primele noastre lucrări gramaticale, alcătuite ulterior sfârșitului de secol XVII, și o consemnează Sextil Pușcariu în *Dicționarul limbii române*, în care abordarea lexicului românesc este făcută, se știe, din perspectivă diacronică: *gramatica* este, în Dicționarul-tezaur, „disciplina care studiază limba unui sau mai multor popoare (*gramatică comparativă*), fie cu scopul de a arăta dezvoltarea istorică (*gramatică istorică*) sau de a stabili legile întrebunțării corecte a unui grai (*gramatică practică*). Părțile ei sânt: fonologia, morfologia, sintaxa, derivațiunea, lexicografia și stilistica” (DA II, s.v.).

Studiate de vechile gramatici, **literale**, numite multă vreme **slove**, și corespondentele lor sonore, **sunetele**, au fost, surprinzător pentru un vorbitor avizat al românei literare actuale, multă vreme sinonime (distincția între cele două cuvinte începe să se facă în scrieri lingvistice apărute în primele decenii ale secolului al XIX-lea, dar diferențierea clară va fi mai târzie).

2. Procesul de diferențiere dintre vorbire (inclusiv literară) și uzul științific va continua, firesc, să existe. La fel de firesc însă termenii științifici, intrați în vorbirea oamenilor cultivați ca împrumuturi neologice de cultură generală sau ca elemente ale unor terminologii științifice popularizante sau popularizate, își schimbă sensurile sau suportă o ierarhizare a acestora cerută de frecvența și de circulația înregistrate în uz, în afara, deci, a domeniului strict de utilizare.

Apar, în acest proces de determinologizare, semnificații noi, secundare sau chiar figurate, pentru termeni științifici cândva monosemantici. Se produc, totodată, schimbări de accepție sau doar modificări de percepție. (Unele cuvinte ies din uz, devin sinonime învechite ale unor lexeme considerate termeni științifici standard sau capătă statutul de variante lexicale, susținute în procesul de impunere, respectiv de marginalizare de adevărate „mode” lingvistice, nu totdeauna independente de influențele culturale dominante într-o anumită epocă.) Ambele schimbări (de accepție sau de percepție) sunt datorate progreselor științifice, dar nu o dată și simplei abilități de redactare a unui articol de dicționar, în procesul deloc ușor de prindere corectă a semnificației.

Din această perspectivă, ne oprim, în paginile următoare, asupra unor sugestii date de lectura în paralel a două importante dicționare explicative ale românei actuale (DEX și DEXI) cu DMG, elaborat după alte norme lexicografice decât cele respectate de lingviști, dar cu adecvarea științifică a conținutului dată de înalta specializare în domeniu a celor doi autori amintiți. Acest punct de referință ne-a impus, de la sine înțeles, selecția cu prioritate, pentru studiul de față, a unor termeni specifici în primul rând biologiei sau utilizați și de către biologi.

Semnalăm însă un fapt surprinzător: din confruntarea DEX, respectiv DEXI cu DMG rezultă existența ca intrări în cadrul primelor două instrumente lexicografice utilizate a unor termeni specifici biologiei pe care lexiconul de specialitate amintit nu îi înregistrează. Fără ca această lacună să indice, credem noi, transformarea respectivelor cuvinte în elemente ale lexicului uzual, nespecializat.

Constatările formulate mai jos au doar valoare de exemplu. Ele consemnează diferențe de definiție a unor termeni specifici unui domeniu științific strict specializat – biologia –, sugerând astfel nu obligația lexicografilor lingviști de a prelua definițiile date în DMG, obligatoriu sau doar posibil de modificat, ci necesitatea pentru lexicografii lingviști de a revedea unele definiții sau de a schimba ierarhia unor termeni (câțiva dintre aceștia pătrunși în vocabularul comun, alții ieșiți, spun biologii, din uz sau marginalizați prin schimbarea „modei” sau a limbii considerate donator principal).

Selectez, dintr-o listă cuprinzătoare de cuvinte, câteva utile pentru demonstrație, făcând abstracție deliberat de caracterul mai mult sau mai puțin enciclopedic al unor informații incluse în definiții¹.

¹ Sensurile selectate, subordonate strict scopului demonstrației, nu reproduc totdeauna integral definiția dată în dicționarele comparate și, pentru comoditate, nu sunt marcate cu ghilimele. Am păstrat, în schimb, fără explicații suplimentare, abrevierile utilizate în aceste dicționare.

acetonă – lichid incolor, volatil, inflamabil, folosit ca solvent în industrie (DEX);

– cetonă aciclică saturată [...] cu proprietăți de solvent, cu miros caracteristic, miscibilă cu apă, eteri și alcoli, produsă biologic [...] sau pe cale de sinteză chimică [...] (DMG);

– cetonă aciclică saturată, care se prezintă sub forma unui lichid incolor, volatil, inflamabil, cu miros pătrunzător aromat și care se folosește ca intermediar în sinteza organică și ca solvent în industria lacurilor și a vopselelor (DEXI).

acvacultură – maricultură (s.v. **maricultură**: cultură a unor plante și animale marine bogate în proteine; oceanocultură, acvacultură) (DEX);

– tehnologie de creștere intensivă a algelor, a unor plante acvatice, a peștilor (somn și păstrăv curcubeu) fie în apă dulce, fie în apă de mare (maricultură pentru moluște) [...] (DMG);

– 1. creștere a animalelor și a plantelor acvatice în scopul comercializării lor; acvacultură, maricultură. 2. cultură fără pământ, într-o soluție de săruri minerale (DEXI).

adenom – tumoare glandulară benignă, constituită din celule epiteliale (DEX);

– tumoră benignă formată prin proliferarea excesivă a celulelor epiteliale ale canalelor și acinilor unor organe glandulare (prin extensie și a unor glande endocrine) (DMG);

– tumoare benignă dezvoltată la nivelul unei glande, constituită din celule epiteliale, având structura asemănătoare cu cea a glandei din care provine (DEXI).

aerogen – care este produs prin intermediul aerului (DEX);

– microorganism producător de gaze în culturi (DMG);

– 1. care este produs prin intermediul aerului atmosferic. 2. (med.) de origine respiratorie. 3. (despre bacterii) care descompune unele substanțe solide sau lichide în substanțe gazoase (DEXI).

aneuploidie – stare a unui organism aneuploid (DEX);

– mutație care se caracterizează prin modificarea numărului de cromosomi (DGM);

– (biol.) stare a unui organism aneuploid, constând în adăugarea sau scăderea numărului de cromozomi în nucleul celulelor somatice; heteroploidie (DEXI).

apă grea – combinație a oxigenului cu deuteriul, folosită în unele reactoare nucleare (DEX);

– apă în care hidrogenul este înlocuit sau îmbogățit cu izotopul greu (deuteriu) [...]; utilizată ca moderator de neutroni în unele reactoare nucleare, în studiile de metabolism și ca solvent în spectroscopia de rezonanță (DMG);

– apă în care atomul de hidrogen este înlocuit cu izotopul greu al hidrogenului, deuteriu, folosită ca moderator de neutroni în centralele nucleare și la studierea mecanismului reacțiilor chimice (DEXI).

atom – 1. cea mai mică parte dintr-un element chimic care mai păstrează însușirile chimice ale elementului respectiv. 2. corpuscul infinit de mic, indivizibil, considerat în trecut a fi ultimul element constitutiv al corpurilor (DEX);

– unitate fundamentală a materiei, corespunzând celei mai mici părți a unui element care poate intra în combinații chimice [...] (DMG);

– 1. (fiz., chim.) cea mai mică parte dintr-un element chimic care mai păstrează însușirile acestuia, considerat a fi ultimul element constitutiv al corpurilor, care poate lua parte la reacții chimice sau poate intra în combinații chimice (DEXI).

azoic – (despre mediu) care este lipsit de viață animală (DEX);

– termen ieșit din uz, care desemna începutul timpului geologic, subdiviziune a pre-cambrianului, considerată inițial ca lipsită de orice formă de viață și, în consecință, de fosile. În prezent corespunde hadeanului și precede eonul arhaic (DMG);

– despre medii) care este lipsit de viață animală ♦ (despre terenuri) care este lipsit de fosile (DEXI).

bentonit – rocă sedimentară argiloasă cu proprietăți absorbante, utilizată ca decolorant sau dezodorizant (**bentonită** vezi **bentonit**) (DEX);

bentonită – varietate de argilă, formată dintr-un amestec de silicați de aluminiu hidratați [...]. Are proprietăți de adjuvant și de depozit de antigene (DMG);

bentonit – rocă sedimentară argiloasă, alcătuită din silicat de aluminiu hidratat, coloidal, cu proprietăți absorbante, folosită ca decolorant, dezodorizant, la purificarea uleiurilor etc. (DEXI).

calorie – unitate de măsură pentru cantitatea de căldură, egală cu cantitatea de căldură necesară pentru a ridica temperatura unui gram de apă distilată de la 19,5⁰ la 20,5⁰ (DEX);

– unitate de măsură [...] egală cu cantitatea de căldură necesară pentru a ridica temperatura unui gram de apă de la 14,5⁰ C la 15,5⁰ C, la o presiune constantă de 1 atm. (DMG);

– unitate de măsură egală cu cantitatea de căldură care ridică temperatura unui gram de apă distilată de la 19,5⁰ la 20,5⁰, la presiune atmosferică normală (DEXI).

cicloză – mișcare a protoplasmei în interiorul celulei (DEX);

– tip de curenți citoplasmatici continui în celulele vegetale [...] (DMG);

– mișcare a protoplasmei în interiorul celulei (DEXI).

criogenie – producere artificială a frigului; realizare a temperaturilor joase (DEX);

– domeniu al științei consacrat producerii și aplicării temperaturilor extrem de scăzute și studiului comportării diferitelor materiale sub influența acestora (DMG);

1. tehnica producerii artificiale a frigului; realizare a temperaturilor joase.
2. (med.) metodă de îmbalsămare prin înghețare, cu ajutorul zăpezii carbonice sau al azotului lichid. (DEXI).

feromon – hormon eliminat mai ales de insecte, ca mijloc de semnalizare (DEX);

– categorie specifică de substanțe cu rol de atractanți, afrodisiaci sau repelenți, care mediază relațiile dintre organisme (DGM);

1. substanță chimică (analogă hormonilor) care, secretată în doză infimă de un animal în mediul exterior, determină la indivizi din aceeași specie un comportament specific.
2. hormon eliminat mai ales de insecte, ca mijloc de semnalizare (DEXI).

leucopoieză – proces de formare și de maturare a leucocitelor (DEX);

– proces de formare și de înnoire a leucocitelor într-un organism (DMG);

– proces de formare a leucocitelor; leucogeneză (DEXI).

metabolit – substanță care contribuie la procesele de metabolism (DEX);

– orice substanță rezultată din metabolism (DMG);

– substanță organică ce participă sau rezultă din reacțiile metabolismului (DEXI).

micoză – 1. nume generic dat bolilor infecțioase provocate de ciuperci microscopice; microsporidie. 2. boală infecțioasă și contagioasă a plantelor provocată de ciuperci parazite (DEX);

– afecțiuni ale plantelor, omului și animalelor produse de fungi patogeni primari [...] sau oportuniști [...] (DMG);

– 1. nume generic dat bolilor infecțioase provocate de ciuperci microscopice; microsporidie. 2. boală infecțioasă și contagioasă a plantelor provocată de ciuperci parazite (DEXI).

osmoză – proces de difuziune a uneia sau mai multor substanțe (dintr-o soluție) printr-o membrană permeabilă sau semipermeabilă (DEX);

– procesul prin care un solvent trece printr-o membrană semipermeabilă selectivă, din zona în care se găsește într-o concentrație ridicată [...] spre zona cu o concentrație mare de substanțe dizolvate [...] (DMG);

– 1. (chim.) proces de trecere a unui solvent printr-o membrană semipermeabilă care separă două soluții de compoziții sau concentrații diferite, trecerea realizându-se de la soluția mai diluată spre soluția mai concentrată, până la echilibrarea presiunilor osmotice (DEXI).

properdină – globulină cu acțiune antibacteriană și antivirală din plasma sanguină (DEX);

– gamaglobulină bazică [...], prezentă în serul sanguin [...], component al căii de activare a complementului [...] (DMG);

– proteină din plasma sanguină, cu activitate antibacteriană și antivirală nespecifică (DEXI).

rodopsină – albumină prezentă în retina ochiului (DEX);

– pigment vizual (cromoptoteină), roșu-purpuriu strălucitor, prezent în retina vertebratelor, sensibil la lumină [...] (DMG);

– albumină prezentă în retină (DEXI).

Compararea DEX cu DGM pune în evidență de cele mai multe ori diferențe de definire a unor termeni, diferențe rezultate, posibil, dintr-o modificare de perspectivă, dar cel mai adesea ne aflăm, desigur, în fața unor modificări de conținut, deci de cunoștințe privind domeniul științific de referință.

Iar compararea DEX cu DEXI arată că lexiconul realizat de lingviștii ieșeni, în care regăsim aceeași termeni tehnici sau științifici selectați pentru analiza efectuată în paginile precedente², este de multe ori mai precis în definire și mai apropiat de lexicoanele de strictă specialitate. Timpul și-a spus, desigur, cuvântul, al doilea lexicon fiind mai „tânăr” decât primul cu un deceniu.

3. Concluzii

Exemplele comentate sau doar citate în paginile anterioare susțin ideea că lexiconograful lingvist are sarcina să actualizeze permanent definițiile cuvintelor selectate, pentru a oferi cititorilor interesați cele mai bune și mai corecte informații.

² Constatarea, necesar de verificat pe întregul corpus pentru a putea afirma că lingviștii au o atitudine unitară față de acceptarea termenilor științifici și tehnici de strictă specialitate în lexicoanele de uz general, nu poate fi extinsă și asupra DEX-S, întrucât DEX-ul a lăsat deoparte mai multe neologisme de tip tehnic sau științific.

Simpla utilizare sau corelare a datelor cuprinse în dicționarele explicative de uz general cu lexicoanele de specialitate nu este, după cum s-a văzut, suficientă pentru această actualizare. Parcurgerea periodică a dicționarelor terminologice sau, mai eficient, crearea unui colectiv de consultanți din domeniile care oferă lexicului comun cuvinte prin intermediul așa-numitei terminologii de cultură generală sunt absolut necesare. Altfel definițiile devin în timp total sau parțial incorecte sau inadecvate.

Rămâne, desigur, în discuție, iar exemplele analizate pun în evidență și acest aspect, modul de selecție a cuvintelor incluse în dicționarele explicative ale românei literare.

Sextil Pușcariu insistă, în introducerea la *Dicționarul-tezaur*, asupra unui principiu de selecție valabil, după noi, și astăzi și nu doar pentru lista de intrări din *Dicționarul general al limbii române*: atestarea cuvintelor tehnice sau științifice în cel puțin două variante funcționale ale limbii.

Cuprinderea în dicționarele de uz general a lexemelor (de regulă neologisme) de strictă specialitate, înainte ca acestea să fi depășit granițele domeniilor specifice de utilizare, creează lexicografilor lingviști dificultăți de definire incomparabil mai mari decât avantajele (teoretice) oferite cititorilor.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

- DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 1996.
- DEXI = *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*. Coordonator Eugenia Dima, [Chișinău,] Arc-Gunivas, 2007.
- DEX-S = *Supliment la Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Editura Academiei R.S.R., 1988.
- DA I = *Dicționarul limbii române*. Întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, Tomul I, Partea I. A–B, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913.
- DA II = *Dicționarul limbii române*. Întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, Tomul II, Partea I. F–I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, 1934.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, tomul VI. Litera M, București, Editura Academiei R.S.R., 1965–1968.
- DMG = Gh. Zarnea, O. V. Popescu, *Dicționar de microbiologie generală și biologie moleculară*, București, Editura Academiei Române, 2011.
- Pușcariu 1913 = Sextil Pușcariu, *Raport către Comisiunea Dicționarului*, în DA I, p. IX–XLI.

THE EVOLUTION OF SCIENCE AND THE EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE ROMANIAN LANGUAGE

(Abstract)

The lexicographer's mission is to constantly update the definition of the words contained in the explanatory dictionaries, in order to give the best and most accurate definitions to the readers

interested in the status and functioning of language. The mere correlation of the data contained in the dictionaries of general use with the specialized lexicons is not sufficient for this update. It is essential to systematically go through the terminological dictionaries or, more efficiently, to create a team of experts in areas that provide words to the basic vocabulary through the so-called general knowledge terminology.

Cuvinte-cheie: *dicționare explicative, evoluția științelor, neologisme, „determinologizare”.*

Keywords: *explanatory dictionaries, evolution of science, neologisms, „de-specialization”.*

*Universitatea din București
Facultatea de Litere
București, str. Edgar Quinet, 5–7
gheorghe.chivu@gmail.com*